The Gleaner

Vol 22 (1999)

Γλωσσομάθεια και λεξικογραφικές απόπειρες
στις Ηγεμονίες. Το πολύγλωσσο λεξικό του Λουκά
Γιαγκουλαίου Δελλά Ρώκκα

Αλεξάνδρα Σφοίνη

doi: [10.12681/er.182](https://doi.org/10.12681/er.182)

To cite this article:

Σφοίνη Α. (1999). Γλωσσομάθεια και λεξικογραφικές απόπειρες στις Ηγεμονίες. Το πολύγλωσσο λεξικό του Λουκά Γιαγκουλαίου Δελλά Ρώκκα. *The Gleaner*, 22, 90–107. <https://doi.org/10.12681/er.182>

ΓΛΩΣΣΟΜΑΘΕΙΑ ΚΑΙ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΣΤΙΣ ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ

Τὸ πολὺγλωσσο λεξικὸ
τοῦ Λουκᾶ Γιαγκουλαίου Δελλὰ Ρώκκα

«ΟΚΤΑΓΛΩΣΣΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ» ΕΞΑΓΓΕΛΛΕΙ ὁ λεξικογράφος στὸν πρό-
λογό του. Παρόλο πού, καθὼς θὰ δοῦμε, ἡ ἐξαγγελία αὐτὴ δὲν ἀν-
τιστοιχεῖ ἀπόλυτα μὲ τὸ ἀποτέλεσμα, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ χειρό-
γραφο λεξικὸ, τὸ ὁποῖο παρουσιάζεται ἐδῶ, ἀποτελεῖ μιὰ περίπτωση πο-
λύγλωσσης λεξικογραφίας πού πηγάζει ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν Ἑγεμονιῶν.

Ἡ ἀντιπαράβολη πολλῶν γλωσσῶν σὲ ἓνα λεξικὸ εἶναι μιὰ καινοτο-
μία, θὰ λέγαμε, γιὰ τὴ νεοελληνικὴ λεξικογραφία. Μέχρι στιγμῆς ἡ νεο-
ελληνικὴ γλῶσσα ἐμπεριέχεται σὲ ὀρισμένα, δίγλωσσα κυρίως, ἰταλο-
ελληνικά ἢ ἀντίστροφα, γλωσσάρια καὶ λεξικά, τὰ ὁποῖα ἐντάχθηκαν στὸ
πλαίσιο τῶν λεξικογραφικῶν δραστηριοτήτων τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννη-
σης καὶ τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης, γιὰ νὰ καλύψουν πρακτικὲς ἀνάγκες
τοῦ ἐμπορίου ἢ τῆς περιήγησης ἢ γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς προπα-
γανδιστικοὺς στόχους τῶν ἰησουϊτῶν στὴν Ἀνατολή.¹ Τὰ τετράγλωσσα
λεξικά πού ὀφείλονταν στὴν πρωτοβουλία ἐλλήνων λογίων καὶ πού τυ-
πώθηκαν στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν Bortoli, τοῦ Γεράσιμου Βλάχου² καὶ τοῦ
Γεωργίου Κωνσταντίνου,³ ἀντιπαράθετον δύο ζωντανὲς γλῶσσες (νεο-

1. Stephano da Sabio, *Introduttorio nuovo intitolato Corona Preciosa...*
Εἰσαγωγή νέα ἐπιγραφομένη Στέφανος Χρήσιμος..., Βενετία 1527· Girolamo Ger-
mano, *Vocabolario italiano et greco*, Ρώμη 1622· Simon Portius, *Λεξικὸν λατι-
νικόν, ρωμαϊκὸν καὶ ἐλληνικόν...* *Dictionarium latinum, graeco-barbarum et lit-
terale...*, Παρίσι 1635· Alessio da Somavera, *Θησαυρὸς τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς φράγ-
μικῆς γλώσσας...* *Tesoro della lingua greca-volgare ed italiana...*, Παρίσι 1709.

2. Θησαυρὸς τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετράγλωσσος... *Thesaurus...*, Βε-
νετία, Bortoli, 1659. Βλ. καὶ Β. Ν. Τατάκης, *Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρής (1605/7-
1685)*. Φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος, Βενετία 1973, σ. 58-61.

3. *Dictionarium quatuor linguarum...* *Λεξικὸν τετράγλωσσον, περιέχον δη-
λαδὴ τὰς τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, ἐλληνικὴν, πεζὴν ἢ τοὶ ἀπλὴν ρωμαϊκὴν, λατι-
νικὴν καὶ ἰταλικὴν...*, Βενετία, Bortoli, 1757. Βλ. καὶ Κ. Αἰζαρίδης, «Γεώργιος
Κωνσταντίνου ἢ Κώνστας (ὁ διάσημος λεξικογράφος)», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 11
(1962) 397-404. Ἀκόμη, ἔχει ἐκδοθεῖ τὸ *Λεξικὸν τετράγλωσσον τῆς ἰταλικῆς, ρω-
μαϊκῆς, ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσης...*, Βενετία, Bortoli, 1750.

ελληνική, ιταλική) και δύο κλασικές (ἀρχαία ελληνική, λατινική) —μὲ διαφορετική ὅμως ἐπιλογή στὴ γλώσσα ἀφετηρίας (νεοελληνική/ἀρχαία).

Ἡ διατήρηση καὶ ἡ ταυτόχρονη διεύρυνση τοῦ δίγλωσσου/τετράγλωσσου σχήματος στὴν περίπτωση ποὺ ἐξετάζουμε ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες καὶ ἰδιαιτερότητες τοῦ χώρου τῶν Ἑγεμονιῶν: ἀνάγκες τῆς παιδείας, πρῶτα ἀπ' ὅλα, οἱ ὁποῖες ἐπιβάλλουν τὴν κυρίαρχη παρουσία τῶν κλασικῶν γλωσσῶν —γλώσσα-πηγὴ εἶναι ἡ ἀρχαία ελληνική (ὅπως καὶ στὸ λεξικὸ τοῦ Κωνσταντίνου)— καὶ ἀνάγκες σὲ γλωσσομάθεια ποὺ καλύπτονται μὲ τὴν ἐνσωμάτωση ἄλλων σύγχρονων γλωσσῶν.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅς κάνουμε μιὰ ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τῆς δυτικῆς (ιταλικῆς κυρίως) λεξικογραφίας,⁴ στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας συμπεριλαμβά-νεται ἀρχικὰ ἡ νεοελληνική σὲ λεξικά, ἐνῶ ἀργότερα (ὅπως καὶ στὴν περίπτωσή μας) αὐτὴ παρέχει πρότυπα στοὺς ἑλληνες λεξικογράφους —ἄλλωστε κανένα λεξικὸ δὲν ἐκφεύγει ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς ἀντιγραφῆς.

Ἀπευθυνόμενα σὲ ἓνα εὐρύτερο κοινό, σπουδαστῶν ἢ ἐπαγγελματιῶν, τὰ δίγλωσσα ἢ πολὺγλωσσα λεξικά τῆς Ἀναγέννησης διαφέρουν ἀπὸ τὰ ὀγκώδη μονόγλωσσα λεξικά τοῦ Μεσαίωνα ποὺ ἴσχυαν ὡς κανονιστικὰ σώματα τῶν γλωσσικῶν καὶ πολιτισμικῶν πραγμάτων στὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Δύση, ἀπὸ τὰ οὐμανιστικὰ λεξικά τοῦ 16ου αἰῶνα, ὅπου ἀποθησαυρίζονται οἱ ἐνδοξες κλασικὲς γλώσσες, ἢ, ἀκόμη, ἀπὸ τὰ λεξικά τῶν Ἀκαδημιῶν ποὺ στοχεύουν στὴν καλλιέργεια καὶ ἐξύψωση μιᾶς ἐθνικῆς γλώσσας. Instrumenta studiorum στὴν οὐσία, στὸ πρότυπο τῶν γλωσσαρίων καὶ διαλόγων τοῦ ὀψιμοῦ Μεσαίωνα (vocabularia, colloquia),⁵ χρησιμεύουν καταρχὰς ὡς βοηθήματα γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς λατινικῆς διὰ μέσου τῆς ἀπλῆς γλώσσας (volgare), ἐνῶ, βαθμιαῖα, ἀρχίζουν νὰ ἀντι-παραβάλλουν τὴν ἀπλὴ μὲ ἄλλες ἐθνικὲς γλώσσες⁶ μὲ στόχο τὴ μεταξὺ

4. Βλ. σχετικὰ A. Rey, S. Delesalle, «Problèmes et conflits lexicographiques», *Langue Française* 43 (1979) 4-26· C. Buridant, «Lexicographie et glossographie médiévales. Esquisse de bilan et perspectives de recherche», *La lexicographie au Moyen Âge* (ἐκδ. C. Buridant), Presses Universitaires de Lille, 1986, σ. 7-46· D. Kibbee, «The Humanist Period in Renaissance Bilingual Lexicography», *The History of Lexicography* (ἐκδ. R. Hartmann), Ἀμστερνταμ 1986, σ. 137-146· G. Tancke, *Die italienischen Wörterbücher von den Anfängen bis zum Erscheinen des «Vocabolario degli Accademici della Crusca» (1612). Bestandsaufnahme und Analyse*, Tübingen 1984.

5. H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. 2, Ἀθήνα 1992, σ. 407 κέ. καὶ C. Buridant, ὁ.π., σ. 14 κέ.

6. Στὴν πρώτη περίπτωση χαρακτηρίζονται, σύμφωνα μὲ τὴ σύγχρονη ὀρολογία, δίγλωσσα ὁμόγλωσσα, στὴ δεύτερη δίγλωσσα ἢ πολὺγλωσσα ἐτερόγλωσσα, βλ.

τους έπικοινωνία —άλλιώς την υπέρβαση τής βιβλικής Βαβέλ. 'Ο πρακτικός προσανατολισμός τους, ό όποϊος, άλλωστε, δέν θέτει άξιόσεις ευρυμάθειας, έπιτρέπει και τή στοιχειώδη έπεξεργασία τών σύγχρονων γλωσσών.

Έντούτοις μιά άλλη κατηγορία δίγλωσσων ή πολύγλωσσων λεξικών συνεχίζουν τήν κλασική παράδοση και διατηρούν τόν χαρακτήρα του μεσαιωνικού λεξικού πού δέν κάνει άυστηρή διάκριση ανάμεσα στα δεδομένα τής γλώσσας και σέ εκείνα του πολιτισμού (τά όρια, άλλωστε, ανάμεσα στο λεξικό και τήν έγκυκλοπαίδεια είναι άκόμη ρευστά): άναπαράγουν, σέ μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τó όγκώδες φιλολογικό και πραγματολογικό ύλικό, κληροδοτημένο άπό τήν αρχαιότητα και τόν Μεσαίωνα, συνδυάζοντας γλωσσικές έπεξηγήσεις με έγκυκλοπαιδικές άναφορές, μεσαιωνικές και νεότερες, πού μεταδίδουν ένα πολιτισμικό σύμπαν. 'Αντιπροσωπευτικές αύτής τής κατεύθυνσης είναι οί πολύγλωσσες εκδόσεις του *Dictionarium* του Ambrogio Calepino, αρχικά κανονιστικού τής λατινικής (1502), τó όποϊο σταδιακά ένσωμάτωσε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες για νά καταλήξει σέ λεξικό ένδεκα γλωσσών, χωρίς όμως νά άποβάλλει τόν αρχικό λατινογενή χαρακτήρα του.⁷ Στο λεξικό αυτό θά έπανέλθουμε.

‘Ο λεξικογράφος. Βιογραφικά και προθέσεις

Τίς λιγιστές πληροφορίες για τó πρόσωπο του λεξικογράφου άντλούμε άπό

B. Quémada, *Les dictionnaires du français moderne (1539-1863)*, Παρίσι 1967, σ. 38.

7. *Ambrosii Calepini Dictionarium undecim linguarum... Respondent autem latinis vocabulis, hebraica, belgica, graeca, hispanica, gallica, polonica, italica, ungarica, germanica, anglica...*, Βασιλεία 1590. Κατά τόν 18ο αιώνα είναι γνωστές πολλές εκδόσεις σέ έπτά γλώσσες (*Dictionarium septem linguarum*), ή πρώτη στή Βενετία άπό τó τυπογραφείο του A. Bortoli (1700), οί περισσότερες όμως στήν Πάδοβα (Seminarium), βλ. A. Labarre, *Bibliographie du Dictionarium d'Ambrogio Calepino (1502-1779)*, Baden-Baden 1975 και G. Tancke, *δ.π.*, σ. 42-43. Για τά δίγλωσσα ή πολύγλωσσα λεξικά του 18ου αιώνα βλ. τήν έπισκόπηση του F.-J. Hausmann, «Les dictionnaires bilingues (et multilingues) en Europe au XVIIIe siècle. Acquis et suggestions de recherche», *La lexicographie française du XVIIIe au XXe siècle. Colloque international de lexicographie tenu à l'Institut de Langues et Littératures Romanes, Université de Düsseldorf, du 23 au 26 septembre 1986* (έκδ. B. von Gemmingen, M. Höfler), Παρίσι 1988, σ. 11-32.

τὰ σημειώματά του πρὸς τὸν φαναριώτη ἡγεμόνα καὶ τοὺς ἀναγνώστες. Ὁ Λουκάς Γιαγκουλαῖος Δελλὰ Ρώκκας «ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεννηθείς», καθὼς ὑπογράφει, ἀκολουθώντας μὲ τὴν ἄδεια τῆς Πύλης τὸ ἐπάγγελμα τοῦ πατέρα του, ἔχει χρηματίσει διερμηνέας καὶ γραμματικὸς στὴν Πελοπόννησο, στὸ βασίλειο τῶν δύο Σικελιῶν⁸ καὶ σὲ αὐλὲς ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας. Τὸ 1769 διαμένει στὸ Βουκουρέστι· ἐξαιτίας, ὅμως, τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ἀφοῦ τὸν «ἐλεηλάτησαν ἔως τόσον, ὅπου ἔνδυμα δὲν [τὸν] ἤχαν ἀφίστη», ἀναγκάζεται νὰ διαφύγει μὲ τὰ παιδιὰ του στὸ Μπράσοβο τῆς Τρανσυλβανίας, καταφύγιο ἐμπόρων καὶ λογίων σὲ παρόμοιες περιστάσεις.⁹

Ἐκεῖ θὰ μείνει ἕξι χρόνια καί, παρὰ τὶς ἀντιξοότητες καὶ τὴν ἔλλειψη κατάλληλων βοηθημάτων, θὰ ἐπιχειρήσει τὴ σύνταξη τοῦ ὀκτάγλωσσου λεξικοῦ γιὰ λόγους προσωπικοῦς ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κοινὴ ὠφέλεια, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος: «... μὴν ὑποφέρωντας τὴν ἄκραν ἀσχολίαν ἐστοχάσθην ὅτι καταπάντα ἦτον ἀρμοδιώτερον τῇ ἡλικίᾳ καὶ τῇ καταστάσει μου ὁ τῆς μονότητος βίος, *la vita solitaria*, εἰς τὸ μὲν διὰ νὰ ἀποφύγω ἀπὸ βιοτικὰς τρυφὰς καὶ ἀργολογίας τοῦ καιροῦ ἐκείνου, τὸ δὲ διὰ νὰ προξενήσω κάποιαν ὠφέλειαν τοῖς φιλομαθέσι ἀσκουμένοις εἰς τὰς γλώσσας, διὸ ἐπιχειρίσθην νὰ καταστρώσω τοῦτο τὸ ὀκτάγλωσσον λεξικόν, καὶ ἀγκυλὰ εἰς τὴν πενιχρωτάτην κατάστασιν ὅπου εὐρισκόμουν τότε, ἤμουν ἐστερημένος καὶ ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα λεξικά, τὰ ὅποια κατ' ἀρχὰς ἤμποροῦσαν νὰ συντρέξουν καὶ νὰ εὐκολύνουν καὶ νὰ κατευθύνουν τὸν σκοπὸν καὶ τὸν πόθον μου, ἔτι δὲ νὰ εὐτυχίσουν καὶ νὰ προικίσουν πολλὰ περισσότερον τὸ ἔργον μου τοῦτο (καθὼς εἰς τὰς ἀκαδημίας συνηθίζεται νὰ μεταχειρίζονται παλαιοὺς συγγραφεῖς καὶ σοφωτάτους μεταφραστὰς εἰς παρόμοια ποιήματα)». Κατορθώνει, παρ' ὅλα αὐτά, νὰ προμηθευτεῖ κάποια λεξικά στὸ Μπράσοβο —θὰ τὰ δοῦμε στὴ συνέχεια.

Ἡ ἀλληλουχία τῶν κινήσεων του δὲν ἀναφέρεται ρητὰ· ὑποθέτουμε, ὡστόσο, ὅτι ἐπιστρέφοντας στὸ Βουκουρέστι, μετὰ τὸ τέλος τῆς ρωσικῆς

8. Καθὼς σημειώνει, χρημάτισε «πρῶτος ἐρμηνεὺς καὶ σεκρετάριος τοῦ Γαληνοτάτου ἀνακτοῦ τῶν δύο Σικελιῶν δὸν Κάρλου δὲ Μπουρμπόν»: πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν Κάρλο Γ' τῶν Βουρβόνων (1716-1788), γιὰ τοῦ Φίλιππου Ε' τῆς Ἰσπανίας, ὁ ὁποῖος ἀνακηρύχθηκε βασιλεὺς τῆς Νεάπολης ἡ τῶν δύο Σικελιῶν τὸ 1738, ἐπονυμαζόμενος Κάρλος Ζ', ἐνῶ τὸ 1759 παραιτήθηκε ὑπὲρ τοῦ γιοῦ του Φερδινάνδου Α', γιὰ νὰ ἀνακηρυχθεῖ βασιλεὺς τῆς Ἰσπανίας μὲ τὸν τίτλο Κάρλος Γ'.

9. Στὸ Μπράσοβο (Βρασὸν) εἶχε καταφύγει τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, παρέμεινε ἕξι χρόνια καὶ δίδαξε στὸ σχολεῖο τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος, βλ. Α. Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 415.

κατοχής (1775), συνεχίζει τη σύνταξη του λεξικού και, προτού ακόμη το ολοκληρώσει, γράφει ένα σημείωμα με αφιέρωση προς τον ευπαίδευτο ήγεμόνα, γνωρίζοντας «την βαθυτάτην σχέσιν και κλίσιν όπου εκ νεότητος είχεν ή γαληνότης αὐτοῦ εἰς τὸ νὰ παρακινή τοὺς νέους και φιλομαθεῖς τοῦ γένους νὰ καταγίνωνται ἀκαταπαύστως εἰς τὴν πολυμαθειαν διὰ στολισμὸν τοῦ γένους και τῶν ἄλλων ἐθνῶν... οἷας δὴποτε ἀξίας και τάξεως ἤθελεν ἤσθαι», και παρακαλεῖ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ του. Τὸ κλίμα, ἄλλωστε, στὶς Ἡγεμονίες, ὅπου ἡ γλωσσομάθεια ἀποτελοῦσε τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ και κοινωνικὴ ἀνέλιξη ὅσων ἀνῆκαν σὲ φαναριώτικα ἢ ἐμπορικὰ περιβάλλοντα,¹⁰ ἦταν εὐνοϊκὸ γιὰ ἕνα παρόμοιο ἐγχεῖρημα.¹¹ Ἡ στιγμὴ ἦταν ἀκόμη εὐνοϊκότερη στὸ Βουκουρέστι: ὁ νέος ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ἀναδιοργάνωνε μετὰ τὸ 1774 τὴν Ἀκαδημία, δίνοντας ἰδιαίτερη ὥθηση στὴν παιδεία μετὰ τὸ μεταρρυθμιστικὸ διάταγμα τοῦ 1776, τὸ ὁποῖο, μετὰξὺ ἄλλων, προέβλεπε τὸν ἐκδημοκρατισμὸ τῆς ἐκπαίδευσης, καθὼς και τὴν εἰσαγωγὴ τῆς διδασκαλίας τῶν δυτικῶν γλωσσῶν (ἰταλικά, γαλλικά) στὸ πρόγραμμα τῆς Ἀκαδημίας.¹² Ἐκτὸς αὐτοῦ ἐπαναλειτοργοῦσε τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μητροπόλεως.¹³ Ὅμως τὸ λεξικὸ ἔμεινε τελικὰ ἀνολοκλήρωτο και, τὸ πιθανότερο, δὲν στάλθηκε ποτὲ στὸν ἡγεμόνα.¹⁴

Τὸ κοινὸ, στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται τὸ δεύτερο σημείωμά του, ἐμφανί-

10. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1985, σ. 226, 286.

11. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι και τὸ λεξικὸ τοῦ Γεωργίου Κωνσταντίνου «προσφωνεῖται» στὸν Κωνσταντῖνο Μαυροκορδάτο, ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας στὰ 1756-1758. Ὁ Μαυροκορδάτος, πολὺγλωσσος ὁ ἴδιος, ὑποστήριξε τὴ διδασκαλίαν τῶν γλωσσῶν· οἱ Ἡγεμονίες ἦταν, ἄλλωστε, πρόσφορες γιὰ τὴ διάδοση τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου, βλ. Α. Camariano-Cioran, *ὁ.π.*, σ. 92, 315.

12. Τὰ λατινικά εἶχαν εἰσαχθεῖ νωρίτερα, ἴσως γύρω στὰ 1740, ἐνῶ τὰ ἰταλικά και τὰ γαλλικά ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο διδασκαλίας ἥδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη καθιέρωσή τους. Στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου τὰ λατινικά και τὰ ἀραβικά εἰσῆχθησαν κατὰ τὴ δεύτερη ἡγεμονία τοῦ Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου (1741-1743)· ἄγνωστο μένει ἂν ἡ διδασκαλία τους παρέμεινε σταθερή, βλ. Α. Camariano-Cioran, *ὁ.π.*, σ. 45 κέ., 92, 251 κέ.,

13. Στὰ 1767 τυπώθηκε ἐκεῖ ἡ Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Καθολικῆς και Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας με διορθωτὴ τὸν Γεώργιο Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι συνέβαλε στὴν ἐπαναλειτοργία του, βλ. Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Τὰ ἐν Βλαχίᾳ ἐλληνικά τυπογραφεῖα και αἱ ἐκδόσεις αὐτῶν (1690-1821)», *Ἀθηνᾶ* 76 (1976-1977): 59-102 (: σ. 80, 81).

14. Τὸ ὄνομα τοῦ ἡγεμόνα δὲν ἀναφέρεται. Συνάγουμε, ὥστόσο, ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ὑψηλάντη, ἀφοῦ ἡ αφιέρωση πρέπει νὰ ἔχει γραφεῖ ἀνάμεσα στὰ 1775-1780, ὁ δὲ Ὑψηλάντης διετέλεσε ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας ὡς τὸ 1782.

ζεταί ἀρκετὰ εὐρύ: συμπεριλαμβάνονται «φιλόλογοι», «φιλόμουσοι ἀναγνώστει», «φιλαλήθεις ἔμπειροι τῶν πραγμάτων»: κατὰ κύριο λόγο, ὅμως, σπουδαστὲς καὶ μάλιστα οἱ «πρωτόπειροι ζηλωταὶ καὶ ἐπιθυμηταὶ τῆς γνώσεως τούτων τῶν διαλέκτων», οἱ ὅποιοι θὰ «ἐπιτύχουν μίαν ὠφέλιμον διδασκαλίαν». Ὑπόσχεται σ' αὐτοὺς ἓνα ἔργο, ἂν ἴσως ὅχι ἐφάμιλλο μὲ ἄλλα ἔγκυρα καὶ γνωστὰ λεξικά «σπουδαίων ἐρμηνέων καὶ σοφωμάτων λεξικοποιῶν», ἐφοδιασμένο τουλάχιστον μὲ σαφήνεια καὶ μέθοδο κατὰλληλῃ γιὰ τὴν ἐκμάθησιν τῶν γλωσσῶν. Κλείνοντας τὸ προλογικὸ σημείωμά του πρὸς τοὺς ἀναγνώστες, ἐπανέρχεται στὴν πρακτικὴ ὠφέλεια τῆς γλωσσομάθειας μὲ τὴν ἐπισήμανσιν ὅτι «μὲ τὴν προκοπὴν καὶ εἰδησιν τῶν γλωσσῶν, πολλοὶ ἐπροχώρησαν εἰς ἐπιστάσις καὶ βαθμοὺς ἐγκρίτους». Ἀναφέρεται ἐδῶ κυρίως στοὺς Φαναριῶτες καὶ στὰ ἐπαγγελματικὰ ὀφέλη πού ἀποκόμισαν ἀκριβῶς χάρις στὴ γλωσσομάθειά τους. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι «βάσις τῆς κυβερνήσεώς» του στὶς αὐλὲς τῶν ἡγεμόνων ὅπου χρημάτισε «ἐρμηνεὺς καὶ σεκρετάριος» στάθηκε ἡ γλωσσομάθεια. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἓναν ἐπαγγελματία τοῦ εἵδους.

Παρουσίαση τοῦ χειρογράφου. Πηγὲς καὶ ἐπεξεργασία

Τὸ χειρόγραφο ἀπόκειται στὴν Κεντρικὴ Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη «M. Eminescu» τοῦ Ἰασίου. Στὸν κατάλογό της¹⁵ φέρει τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ VI 31 (154) καὶ χρονολογεῖται στὰ 1769-1780. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννέα τόμους, μὲ σύνολο περίπου 2.350 φύλλα (μὲ ξεχωριστὴ ἀρίθμηση σὲ κάθε τόμο, πού ὅμως παρουσιάζει κάποια κενά).

Ὁ πρῶτος τόμος ἀρχίζει μὲ τὴν ἀναγραφὴ ἀριθμῶν (ἑνα-δώδεκα) καὶ ἀριθμητικῶν (α^{ος}-ε^{ος}) στὴν ἐλληνικὴ, λατινικὴ, ἰταλική, γαλλικὴ, ὀθωμανικὴ, πού καταλαμβάνουν τὸ πρῶτο φύλλο (χωρὶς ἀρίθμηση). Ἀκολουθοῦν (φ. 2^ο) συντομογραφίαι λέξεων, στὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴ λατινικὴ, σχετικὲς μὲ τίς γραμματικὰς κατηγορίες (γένος, ἀριθμός, πτώσις κ.ἄ.), καθὼς καὶ μὲ κάποιες ἄλλες λέξεις πού θὰ περιληφθοῦν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἄρθρων (ἀθηναῖοι, ἰατρικὴ, ἀνατομία). Συντομογραφοῦνται ἀκόμη οἱ ὀκτὼ γλῶσσες τοῦ λεξικοῦ: ἡ ἐλληνικὴ (ἐλλ.: *lingua elenica* [[*greca*]]), ἡ ὁποία διακρίνεται σὲ διαλέκτους (ἰωνικὴ, δωρικὴ, αἰολικὴ, ἄττικὴ) καὶ σὲ ποιητικὴ γλῶσσα (*dictio poetica*), ἡ ἀπλὴ (ἀπλ.: ἀπλὴ λέξις, *greca vulgaris*), οἱ τρεῖς δυτικὲς γλῶσσες (λατινικὴ, ἰταλικὴ, γαλλικὴ), οἱ τρεῖς ὀθω-

15. Dan Simonescu, *Catalogul Manuscriselor Bibliotecii Centrale Universitare «M. Eminescu» din Iași*, Ἰάσιο 1950-1951 (δακτυλ. κατάλογος).

212

ἄρος, τ. β. ἔρμα, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον ἄρος
 ἄρος, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον

ἄρος, τ. β. ἔρμα, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον

ἄρος, τ. β. ἔρμα, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον

ἄρος, τ. β. ἔρμα, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον

ἄρος, τ. β. ἔρμα, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον

ἄρος, τ. β. ἔρμα, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον

ἄρος, τ. β. ἔρμα, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον

ἄρος, τ. β. ἔρμα, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον

ἄρος, τ. β. ἔρμα, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον

ἄρος, τ. β. ἔρμα, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον

ἄρος, τ. β. ἔρμα, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον
 ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον, ὁρμαῖον

μανικές γλώσσες (ἀραβική, περσική, τουρκική), τέλος ἡ ἐβραϊκή καὶ ἡ ρουμανική· στίς δύο τελευταῖες, διευκρινίζει, δὲν ἔχει μεταφράσει συστηματικά, «ἐσπείρει» μόνο μερικές λέξεις «τῆς παλαιᾶς καὶ νεωτέρας ἐβραϊκῆς καὶ τῆς βλάχικης», τίς ὅποιες εἶχε μάθει σὲ νεαρή ἡλικία καὶ «ἐν πα-
ρέργῳ».

Στὴ συνέχεια (φ. 2^v) ἀναγράφονται καὶ συντομογραφοῦνται τὰ ὀνόματα τῶν «παλαιῶν σοφωτάτων λεξικοποιῶν» ποὺ χρησιμοποίησε «πρὸς διόρθωσιν καὶ αὐξήσιν» τοῦ ἔργου του: Σουΐδας, δηλαδή τὸ βυζαντινὸ λεξικὸ τῆς Σούδας,¹⁶ καὶ Ἑρρίκος Στέφανος,¹⁷ Σκάπουλας,¹⁸ Βαρίνος,¹⁹ τὰ μεγάλα λεξικά τῆς οὐμανιστικῆς παράδοσης τοῦ 16ου αἰώνα.²⁰ Προσθέτει παρακάτω ὅτι συμβουλευθῆκε «μαρτυρίας τινῶν σοφωτάτων ἀνδρῶν παλαιῶν τε καὶ νέων, τόσον τῆς ἡμετέρας γλώσσης ὅσον καὶ τῶν λοιπῶν γλωσσῶν»: ἐδῶ σημειώνονται, χωρὶς ἄλλη ἐπεξηγήση, τὰ ὀνόματα ἐλλήνων καὶ λατίνων κλασικῶν (Λουκιανός, Κικέρων, Ὀβίδιος), τοῦ γάλλου οὐμανιστῆ Guillaume Budé (Βουδαῖος),²¹ ἰταλῶν συγγραφέων

16. Μὲ μεγάλη χειρόγραφη παράδοση καὶ πολλές ἐκδόσεις (ἡ πρώτη τὸ 1499)· κριτική ἐκδοση ἀπὸ τὴν Α. Adler, *Suidae Lexicon, Lexicographii Graeci*, τ. 1, Στουτγάρδη 1971. Πρβ. καὶ H. Hunger, *ὁ.π.*, σ. 417-419.

17. Henri Estienne (Henricus Stephanus): *Θησαυρὸς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης... Thesaurus graecae linguae*, τ. 1-5, Γενεύη 1572.

18. *Lexicon graeco-latinum... Ioannis Scapulae*, Βασιλεία 1579.

19. Favorino Guerino (Varinus Favorinus Camers): *Μέγα καὶ πάνν ὠφέλιμον λεξικὸν ὅπερ Γαρίνος Φαβωρίνος Κάμηρς, ὁ Νονκαιρίας ἐπίσκοπος ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων βιβλίων κατὰ στοιχεῖον συνελέξατο... Magnum ac perutile dictionarium...*, Ρώμη 1523.

20. Τὰ δύο ἀπὸ τὰ τρία μεγάλα λεξικά, μαζί μὲ τὸ λεξικὸ τῆς Σούδας, ἀναφέρει καὶ στὴν ἀφιέρωσή του πρὸς τὸν ἡγεμόνα («ἐπέτυχον εἰς τὴν ἀνωτέραν πόλιν ἀξιόλογα λεξικά, ὥσάν τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου, Σουΐδα καὶ τοῦ Σκάπουλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα βοηθούμενος ἠκολούθησα τὸ πόνημά μου»), καθὼς καὶ στὸν πρόλογο πρὸς τοὺς ἀναγνώστες («ἀρκετὰ ἐβοηθήθην κάγῳ ἀπὸ τὸν Θησαυρὸν τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου, τοῦ Σουΐδα καὶ τοῦ Σκάπουλα ὁποῦ ἐπέτυχα εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη»). Τὰ δυτικὰ οὐμανιστικά λεξικά ἦταν γνωστὰ στοὺς ἑλληνες λεξικογράφους, οἱ ὁποῖοι τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὡς πηγές μὲ λιγότερο ἢ περισσότερο κριτικὸ πνεῦμα. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Κωνσταντίνου, στὸν πρόλογο τοῦ λεξικοῦ του, τὰ χαρακτηρίζει μὲ κριτικὴ διάθεση ἀτελή, δύσχρηστα, δυσεῖρετα, πολυέξοδα, αἷτια «πολυκαιρίας», ἐξηγοῦν «τὸ ἀσαφὲς διὰ τοῦ ἀσαφούς» μὲ λίγα λόγια «τὰ τοιαῦτα εἰς τὰ ἡμέτερα σχολεῖα εἶναι παντὶ ἄχρηστα», «τὸ χρήσιμον καὶ ἐπωφελές, τὸ πρόχειρον καὶ σαφές τοῦ λεξικοῦ» εἶναι ἀπαραίτητο, οἱ ἐρμηνεῖς ὀφείλουν νὰ εἶναι «εἰς τὴν πάτριον καὶ κοινὴν ἢ ἀπλὴν διάλεκτον», καθὼς «φυλάττουσι εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Εὐρώπης».

21. Στὴ συγκριτικὴ μελέτη *Commentarii linguae graecae* (1529) τοῦ Guillaume Budé (Gulielmus Budaeus) καὶ σὲ ἄλλα χειρόγραφα του βασίστηκαν διάφο-

τῆς πρώιμης Ἀναγέννησης (Πετράρχης) καὶ τοῦ 16ου αἰώνα (Τάσος),²² καὶ ἀπὸ τοὺς σχεδὸν συγχρόνους ὁ Μεταστάσιος.²³ Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἀναφέρονται καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἄρθρων, μαζὶ μὲ κάποια ἄλλα ἔργα, ὅπως τὰ λεξικά τοῦ Ἡσύχιου,²⁴ τοῦ Somavera καὶ τοῦ Βλάχου, καθὼς καὶ τῇ γραμματικῇ τοῦ Λασκάρεως ποὺ κυκλοφοροῦσε εὐρέως ὡς διδασκτικὸ ἐγχειρίδιο στὶς Ἡγεμονίες.²⁵ Οἱ συντομογραφίες Calep. («vedi Calep.»), «voyez le dictionnaire de Calep.» καὶ Vener. παραπέμπουν προφανῶς στὸ πολὺγλωσσο λεξικὸ τοῦ Calepino²⁶ καὶ τὸ δι-

ρα οὐμανιστικὰ λεξικά ποὺ κυκλοφοροῦσαν μὲ προσθήκες ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς, ὅπως τὸ *Lexicon Graeco-latinum seu Thesaurus linguae graecae... ex ipsius G. Budaei manuscripto lexico...*, Γενεύη 1554 ἢ τὸ *Λεξικὸν ἑλληνορωμαϊκὸν hoc est. Dictionarium graecolatinum...* G. Budaei, I. Tusani, C. Gesneri, H. Iunii, R. Constantini, Io. Hartlongi..., Βασιλεῖα 1563. Βλ. καὶ Ν. Τσάγκος, *Γουλιέλμος Μπιντὲ (Guillaume Budé), ὁ πρῶτος γάλλος ἐλληνιστής, 1468-1540*, Ἀθήνα 1991, σ. 105-106.

22. Ἀναφέρεται ἴσως σὲ ἔργα τοῦ Petrarca καὶ τοῦ Tasso, ἴσως ὅμως καὶ σὲ γλωσσάρια ἀπὸ αὐτὰ ποὺ κυκλοφοροῦσαν ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα στὴν Ἰταλία, δηλαδὴ κατάλογοι λέξεων ἀπὸ συγκεκριμένα ἔργα συγγραφέων, κυρίως τοῦ Trecento (π.χ. F. Alunno, *Osservationi sopra il Petrarca* (χφ), G.-M. Lanfranco, *Rimario nouo di tutte de concordanze del Petrarca*, Brescia 1531), βλ. G. Tancke, ὁ.π., σ. 100 κέ.

23. Ὁ Metastasio ἦταν γνωστὸς στὴν ἡγεμονικὴ αὐλὴ τῆς Βλαχίας μέσω τῶν σχέσεών της μὲ τὴ Βιέννη: ὁ ἐπίσημος ποιητὴς τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς θὰ λάβει πρόσκληση ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη λίγο πρὶν ὁ τελευταῖος ἐξαναγκαστεῖ σὲ παραίτηση ἀπὸ τὸν ἡγεμονικὸ θρόνο, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ὁ.π., σ. 223.

24. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, ἔκδ. Κ. Latte, τ. 1-2, Κοπεγχάγη 1953-1966. Πρβ. H. Hunger, ὁ.π., σ. 409-412.

25. Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς Ἐπιτομῆς τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρη ἐγίνε τὸ 1476 καὶ ἀκολούθησαν πολυάριθμες ἐπανεκδόσεις. Στὶς Ἡγεμονίες κυκλοφοροῦσαν ἐπίσης ἔργα τῶν Κικέρωνα καὶ Ὁβιδίου σὲ μετάφραση, καθὼς καὶ παραφράσεις τοῦ Λουκιανοῦ, βλ. A. Camariano-Cioran, ὁ.π., σ. 149 κέ. Ὡστόσο δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε ἂν αὐτὰς οἱ πηγές του εἶναι μεταφράσεις ἢ πρωτότυπα ἢ γλωσσάρια, καί, ἀκόμη, ἂν εἶναι ἄμεσες ἢ ἑμμεσες.

26. Σημειώνουμε μία ἔκδοση τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ σε ὀκτὼ γλώσσες: *Dictionarium octo linguarum*, Βασιλεῖα 1584 (καὶ ἐπανεκδόσεις). Τὸ λεξικὸ κυκλοφοροῦσε, καθὼς φαίνεται, καὶ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, μάλιστα τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε. Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Πάτμου, στὸν κατάλογο τοῦ 1769, καταγράφεται ὡς «χαλεπῖνος δωδεκάγλωσσος, εἰς τὴν παλαιὰν γραφὴν» (πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνδεκάγλωσση ἔκδοση τοῦ 1598), ἐνῶ στὸν μεταγενέστερο κατάλογο τοῦ Ποθητοῦ Νικολαΐδη (1829) ὑπάρχει ἡ σημείωση «Λεξικὸν Ἑπτάγλωσσον εἰς τρεῖς τόμους τύπου παλαιοῦ δυσέυρετον ὡς διαφημίζεται καὶ ζητούμενον ἐπὶ πολλῇ», βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Διάκ. Χρυ-

γλωσσο/τετράγλωσσο τοῦ Veneroni.²⁷ Ἀκόμη ὑπάρχει ἀναφορά στοῦ μονόγλωσσο λεξικό τοῦ Richelet («voyez Richelet, Le grand Dictionnaire»).²⁸ Γιά τίς ἄλλες γλώσσες, γιά τίς ὁποῖες δὲν ἀναφέρονται πηγές, ἴσως ἀρκοῦσε ἡ πείρα τοῦ μεταφραστῆ.²⁹

Ἐπονται τὰ σημειώματα τοῦ λεξικογράφου πρὸς τὸν ἡγεμόνα καὶ τοὺς ἀναγνώστες (φ. 3-6). Στὴ συνέχεια (φ. 7) ὑπάρχει ἓνας πίνακας μὲ τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ (μουνυχιών, θαργηλιών κτλ.) καὶ τὴν κοινὴ (μάρτιος), στὴ λατινικὴ (martius), ἰταλικὴ (marte), γαλλικὴ (le mois de mars) καὶ τουρκικὴ μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτῆρες (μάρτ, νισάν κτλ.), καθὼς καὶ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα, στὰ ἐλληνικὰ καὶ τὰ λατινικὰ, γιά τίς ὑποδιαρέσεις ἑνὸς μήνα (μεσοῦντος, λήγοντος, νουμηνία κ.ἄ.). Ἡ «ἐρμηνεία περὶ τοῦ Α ψηφίου» ποὺ ἀκολουθεῖ, δηλαδὴ οἱ διαφορετικὲς χρήσεις καὶ σημασίες του ἀνάλογα μὲ τὸν τόνο, τὸ πνεῦμα, σὲ σύν-

σόστομος Φλωρεντίνης), *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη. Κατάλογος τῶν ἐντύπων (15ος-19ος αἰ.)*, Α', 1479-1800, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1993, σ. 64, 329, 373.

27. Giovanni Veneroni, *Dictionnaire italien et françois...*, Παρίσι 1681. Τὸ λεξικὸ αὐτὸ συμπληρώνει τὸ ἰταλογαλλικὸ λεξικὸ τοῦ Antoine Oudin (*Recherches italiennes et françoises*, Παρίσι 1639). Τὸ 1700 θὰ κυκλοφορήσει ὡς τετράγλωσσο «αὐτοκρατορικὸ» λεξικὸ μὲ προσθήκη τῆς λατινικῆς καὶ τῆς γερμανικῆς (*Le Dictionnaire Impérial*), ἐνῶ θὰ συνεχίσει νὰ ἐπανεκδίδεται καὶ ὡς δίγλωσσο, βλ. F.-J. Hausmann, *ὁ.π.*, σ. 17. Τὰ λεξικὰ αὐτὰ δὲν ἐγγράφονται στὴ μεσαιωνικὴ παράδοση τῶν ἀπλῶν γλωσσarίων οὔτε στὴ συνέχεια τοῦ Calepino· ἀποδεσμεύονται ἀπὸ τὴ λατινικὴ παράδοση καὶ στοχεύουν στὴν ἀνάδειξη τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν· πηγές τους εἶναι τὸ μονόγλωσσο λεξικὸ τῆς Ἀκαδημίας τῆς Crusca (*Vocabolario degli Accademici della Crusca*, Βενετία 1612), καθὼς καὶ τὸ ἰταλοαγγλικὸ λεξικὸ τοῦ John Florio, *New World of Words*, Λονδῖνο 1611, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε τὸ πληρέστερο λεξικὸ γιά τὴν ἰταλικὴ γλώσσα στὴν ἐποχὴ του, βλ. G. Tancke, *ὁ.π.*, σ. 73-74.

28. César-Pierre Richelet, *Dictionnaire françois contenant les mots et les choses...*, Γενεύη 1680 καὶ ἀρκετὲς ἐπανεκδόσεις κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα (συνολικὰ 60 ὥς τὸ 1811). Πρόκειται γιά τὸ πρῶτο οὐσιαστικὰ μονόγλωσσο λεξικὸ τῆς γαλλικῆς γλώσσας, σὲ μεγάλο βαθμὸ πρωτότυπο, ὀφειλόμενο στὴ συλλεκτικὴ ἐργασία τοῦ λεξικογράφου καὶ διακρινόμενο γιά τὸν ρεαλισμὸ τῶν ὁρισμῶν του, βλ. L. Bray, *César-Pierre Richelet (1626-1698). Biographie et œuvre lexicographique*, Tübingen 1986, σ. 36-37.

29. Σημειώνουμε, ὥστόσο, κάποια λεξικὰ ποὺ συνδύαζαν τὴν ἐλληνικὴ ἢ τὴν ἰταλικὴ μὲ ἄλλες γλώσσες: γιά τὴν τουρκικὴ τὸ *Vocabulario nuovo... italiano greco, italiano et turco, italiano tedesco...*, Βενετία 1582 (φραγκοχιώτικα), γιά τὴν ἐβραϊκὴ (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Calepino) τὸ *Dittionario nuovo Hebraico, molto copioso, dichiarato in tre lingue*, Βενετία 1587, τοῦ David de Pomis. Ἀκόμη τὸν *Thesaurus polyglottus* τοῦ Hieronymus Mesigerius (Φραγκφούρτη 1603). Βλ. G. Tancke, *ὁ.π.*, σ. 86-87.

θετες λέξεις κ.ά., καταλαμβάνει 12 ολόκληρα φύλλα (φ. 8-20). Από το φύλλο 21^ε ξεκινούν τα καθαυτά άρθρα.

“Όσα προτάσσονται αποδεικνύουν τις όφειλές του λεξικογράφου στα μεγάλα ούμανιστικά λεξικά του 16ου αιώνα: ή περιγραφή του γράμματος Α παρουσιάζει αναλογίες με εκείνη που περιέχεται στο λεξικό του Stephanus (άλλα συντομευμένη): οι πίνακες με τους αριθμούς και τα όνόματα των μηνών, καθώς και ό επιμερισμός της ελληνικής σε διαλέκτους, παραπέμπουν στους αντίστοιχους του λεξικού του Scapula.³⁰

Μακροδομή - Μικροδομή - Αήμματα

Το λεξικό αρχίζει από το άρθρο Αα και τελειώνει στο άρθρο Ωχραίνω. Είναι διαρθρωμένο σε αλφαβητικές κατηγορίες (Α, Β, Γ κτλ.) και σε υποκατηγορίες μετά από επικεφαλίδες του τύπου «Τό Α μετά του Α», «Τό Α μετά του Β», «Τό συνεχόμενον Α μετά του Δ» κτλ., οι όποιες συνήθως συντέμνονται (π.χ. τό Αε, Αθ, Αι, Ακ).³¹ Οι επικεφαλίδες των υποκατηγοριών στα γράμματα Β και Γ έχουν επίσης συντμηθεϊ (Βα, Βδ, Βε κτλ.), ενώ από το γράμμα Δ και έξής εναλλάσσονται στη σύντομη ή εκτενέστερη έκδοχή τους ή παραλείπονται έντελώς. Τα λεξικογραφικά άρθρα καταλαμβάνουν μία στήλη στο δεξιό μέρος της σελίδας: στο άριστερό αναγράφονται συχνά προσθήκες ή πρόχειρες σημειώσεις, τό ίδιο και στα περιθώρια ή στα διάστιχα, οι όποιες, μαζί με τις (συχνές επίσης) διαγραφές, καθιστούν τό χειρόγραφο δυσανάγνωστο.

Πάνω από τό μισό λεξικό, δηλαδή οι τέσσερις πρώτοι τόμοι και τά 15 πρώτα φύλλα του πέμπτου τόμου (σύνολο 1230 φύλλα), καταλαμβάνεται από τό γράμμα Α. Τό «Α μετά του Α» περιλαμβάνει 67 άρθρα, υπερβαίνει δηλαδή τόν εκτενέστερο, συγκριτικά με τους άλλους, Stephanus (πρβ. Σουίδας 10 άρθρα, Stephanus 56, Varinus 27, Scapula 3, Κωνσταντίνου 39). Ό αύξημένος αριθμός των άρθρων όφείλεται και στο γεγονός ότι στην περίπτωση όμωνύμων ή πολυσήμων οι διαφορετικές σημασίες της ίδιας λέξης συγκροτούν κατά κανόνα διαφορετικά άρθρα (π.χ. ακρίβεια: 6 άρθρα).

30. Οι πίνακες αυτοί αποσιάζουν από τά λεξικά των Stephanus και Varinus. Έκτός από τό λεξικό του Scapula, περιέχονται, μαζί με μία πραγματεία «Περϊ ελληνικών διαλέκτων», και στο Λεξικόν ελληνορωμαϊκόν. Όστόσο τη διάταξη αυτή ακολουθούν και αρκετά από τά μεγάλα δίγλωσσα ή πολύγλωσσα λεξικά της εποχής.

31. Μακρές επικεφαλίδες περιέχει τό λεξικό του Varinus, καθώς και τό Λεξικόν ελληνορωμαϊκόν: επίσης τά λεξικά των Βλάχου και Κωνσταντίνου: σύντομες επικεφαλίδες, τά λεξικά των Somavera και Scapula.

Τὰ ὑπόλοιπα γράμματα καταλαμβάνουν ὅλα μαζί ἄλλους τέσσερις τόμους (5ος, 6ος, 7ος, 9ος), πού ἀριθμοῦν συνολικά μόλις 824 φύλλα: Β: 128, Γ: 78, Δ: 46, Ε: 73, Κ: 65, Μ: 48, Π: 54, Σ: 41, Η, Θ, Ι, Λ, Ν, Ξ, Ο, Ρ, Τ, Υ, Φ, Χ ἀπὸ 15 ὠς 25 φύλλα, Ζ, Ψ, Ω ἀπὸ 10 φύλλα περίπου. Ὁ ὕγδοος τόμος (296 φύλλα) περιέχει λήμματα ἀπὸ ὅλα τὰ γράμματα τῆς ἀλφαβήτου.

Τὸ λεξικό εἶναι μονῆς κατεύθυνσης, δηλαδή καλύπτει μόνο μία λειτουργία μάθησης, τὴν ἐνεργητική, κατὰ τὴν ὁποία γλώσσα ἀφστηρίας εἶναι ἡ μητρική,³² διακρινόμενη σὲ ἐλληνική καὶ ἀπλή. Σύντομα, ὅμως, διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἡ διάκριση δὲν τηρεῖται στὴν πράξη καὶ ὅτι τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἐπίπεδα τῆς ἐλληνικῆς ἐμφανίζονται ρευστά, ἀκόμη καὶ στὴν ὀνοματολογία τοῦ λεξικοῦ, ἡ ὁποία εἶναι κατὰ βάση στὴν ἀρχαία· ἐντάσσονται, ὅμως, καὶ ἀρκετοὶ τύποι τῆς ἀπλῆς διάσπαρτοι, πού πυκνώνουν μετὰ ἀπὸ τὸν πέμπτο τόμο, καταλαμβάνοντας μεγάλο μέρος τοῦ ὕγδου. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀπαντοῦν στὸν Βλάχο καὶ τὸν Somavera (π.χ. ἀβάνης, ἀβοκάτος, ἀκαβαλίκεντος, ἀλαιοτρουβιό, ἀλάτερον, ἀλαφρόπονος, ἀλειμματοκέρια, ἀλετροπίασμα, ἀλλαξοπιστίζω, λαβομένος, παραθύρι, σιδηρικά, φουσκαλίδα, φυλάκωμα, ψωμοζητῶ, χωριατῶ). Λημματογραφοῦνται ἐπίσης ἀρκετὲς εὐχρηστες τουρκικὲς λέξεις, ἰδίως στὸν ὕγδοο τόμο (π.χ. ἀγάς, ἀχμάκης, ἐγλενδίζω, ζαϊφλίκι, ζαχιρές, ζομπάς, καδιλίκι, κανγάς, σαράφης, τζαμπάζης). Ἡ ἀλφαβητική σειρὰ δὲν τηρεῖται πάντοτε, ἐνῶ δὲν ἰσχύει ἀποκλειστικὰ τὸ ἀλφαβητικὸ κριτήριο διάταξης.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὁμαδοποίηση τῶν λέξεων καθ' ὕλην — ἓνα εἶδος θεματικοῦ λεξιλογίου ἀναφερόμενο σὲ ἓνα συγκεκριμένο ἐννοιολογικὸ πεδίο ἢ τεχνικὸ ὄρο, στὸν τύπο τῶν μεσαιωνικῶν γλωσσαρίων.³³ Γιὰ παράδειγμα, στὸ ἄρθρο ἄλογο ἔχουμε ἓναν κατάλογο μὲ εἶδη ἀλόγων, κατὰ εἶδη, χρώματα, ιδιότητες, λειτουργίες κτλ. Μικρότερης ἔκτασης γλωσσάρια ὑπάρχουν καὶ στὰ ἄρθρα ἀνατομία, ἀέρας, ἀνεμος, ζῶον, ἡλικία, κεφάλι, πλανήτης, σῶμα, φύσις κ.ἄ. (πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ στὸν ὕγδοο τόμο). Τὰ γλωσσάρια αὐτὰ παρουσιάζουν κάποιες ὁμοιότητες μὲ ἐκεῖνα πού πε-

32. Σύμφωνα μὲ τὴ σύγχρονη ὀρολογία *dictionnaire monodirectionnel/monofonctionnel, dictionnaire de thème/actif*, βλ. F.-J. Hausmann, ὁ.π., σ. 14. Γιὰ θεωρητικὰ ζητήματα, βλ. ἐπίσης L. Zgusta, *Manual of Lexicography*, Πράγα/Χάγη 1971 καὶ τοῦ ἴδιου (ἐκδ.), *Theory and Method in Lexicography: western and non-western Perspectives*, Columbia - South Carolina 1980.

33. Βλ. παραπάνω, σημ. 5.

ριέχονται στα λεξικά τῶν Calepino³⁴ καὶ Richelet. Τέτοιου τύπου γλωσσάρια («κατάστιχα») συναντοῦμε καὶ στα δίγλωσσα ἰταλοελληνικά ἢ ἀντίστροφα λεξικά —κυρίως στὸν Somavera— ἀλλὰ καὶ στὸ τετράγλωσσο τοῦ Βλάχου. Περιέχονται ἀκόμη ὁμαδοποιήσεις κατὰ ἐτυμολογικὲς κατηγορίες (παράγωγα, σύνθετα, συνώνυμα), συνηθέστερες στὰ οὐμανιστικά λεξικά —κατεξοχὴν στὸν Scapula.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν κατανομὴ αὐτῇ, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἄρθρων ποὺ συγκροτοῦν κάθε γράμμα χωριστά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ δομὴ τῶν ἄρθρων, καθὼς θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ὁ λεξικογράφος μοιάζει νὰ μεταβάλλει σταδιακὰ τὸν ἀρχικὸ σχεδιασμὸ τῆς δομῆς τοῦ λεξικοῦ καί, ταυτόχρονα, νὰ ἐγκαταλείπει —γιὰ λόγους ποὺ δὲν γνωρίζουμε (ἂς λάβουμε πάντως ὑπόψιν ὅτι ἦταν σὲ προχωρημένη ἡλικία³⁵)— τὴ συστηματικὴ σύνταξή του, ἐμφανέστερα μετὰ τὸ γράμμα Γ (5ος τόμος), ὅποτε συμφύρονται πρόχειρες σημειώσεις καὶ πολλὰ κενά, τὰ ὅποια προβλεπόταν ἴσως νὰ συμπληρωθοῦν ἀργότερα. Ἐπιπρόσθετα δὲν πραγματοποιεῖ τὸ σχέδιο ποὺ ἔχει ἀναγγεῖλει στὸν πρόλογο πρὸς τοὺς ἀναγνώστες σχετικὰ μὲ τὴν προσθήκη ἀλφαβητικῶν index —παρόμοιων προφανῶς μὲ αὐτοὺς ποὺ περιέχονται στὸν Scapula (ἐλληνικὸς) ἢ τὸν Βλάχο (λατινικὸς, ἰταλικὸς).

Τὰ λεξικογραφικὰ ἄρθρα παρουσιάζουν μιὰ ὑποτυπώδη, ἀσταθὴ ὀργάνωση. Συγκροτοῦνται (ὡς σχεδιασμὸς) μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: 1. λημματικὸς τύπος· 2. γραμματικὴ κατηγορία, μορφο-συντακτικὴ περιγραφή —καὶ φωνολογικὴ ἐνίοτε— (συνήθως ἡ γενικὴ τοῦ οὐσιαστικοῦ, τὰ γένη τοῦ ἐπιθέτου, ὁ χρόνος τοῦ ρήματος καὶ ὁ τύπος τοῦ ἐνεστώτα)· 3. ὀρισμὸς στὴν ἐλληνικὴ, μονολεκτικὸς ἢ περιφραστικὸς, μὲ συχνὴ παράθεση συνωνύμων ἢ ἰσοδυνάμων ἀπὸ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ἐλληνικῆς, καθὼς καὶ τουρκικῶν λέξεων, ὅταν αὐτὲς εἶναι τρέχουσες· ἐνίοτε δίνεται ἡ ἐτυμολογία (ἢ παρετυμολογία), πραγματολογικὲς παρατηρήσεις ἢ ἄλλες ἐγκυκλοπαιδικοῦ τύπου ἀναφορές, παραδείγματα ἢ παραθέματα· 4. μετάφραση στὴ λατινικὴ, κάποτε μὲ πρόσθετες ἐπεξηγήσεις καὶ παραθέματα· 5. μετάφραση στὴν ἰταλικὴ· 6. μετάφραση στὴ γαλλικὴ· 7. μετάφραση στὴν τουρκικὴ (ἀραβικὴ ἢ περσικὴ), μὲ ὁθωμανικοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ μετάφραση μὲ ἐλληνικοὺς (καραμανδίλικά). Μετὰ ἀπὸ τὸν πέμπτο τόμο δὲν

34. Ὅπως μὲ τὴν ἐπτάγλωσση ἔκδοση τοῦ 1700 (Bortoli), ὅπου προσαρτᾶται στὸ τέλος ἕνα «Vocabulario volgare et latino» μὲ ἀρκετὰ θεματικὰ γλωσσάρια.

35. Στὴν ἀφιέρωση πρὸς τὸν ἡγεμόνα: «... τὸ ἔσχατον γῆρας θεῖον καὶ ταχὺ, ὡσὰν τούτους τοὺς ἐσχάτους καὶ ὀρμητικοὺς χρόνους τῆς ἡλικίας μου ὅπου δὲν ἐξαρκοῦσι διὰ νὰ πληρώσω τὸ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος χρέος μου...».

ὑπάρχει καμιά σταθερότητα στὴ δομὴ τῶν ἄρθρων, μέχρι τοῦ σημείου νὰ δίνεται ἡ μετάφραση σὲ μία ἢ δύο ἀπὸ τὶς δυτικὲς γλωσσες (κυρίως στὴ λατινικὴ ἢ τὴν ἰταλική) ἢ/καὶ στὰ ὀθωμανικά, ἢ, ἀκόμη, νὰ παραλείπεται ἐντελῶς. Παραδείγματα:

Αἶξ, γός, ὁ καὶ ἡ, τοῦ καὶ τῆς αἰγός, γεν. gen., καὶ γεν. πλ. gen. plur. αἰγῶν, δωρ. dor. δὲ αἰγᾶν, τὸ κατζίκι καὶ ἡ κατζίκα, ἡ αἶγα (ἐξ ἧς τὸ τράγιον γάλα). Ἡρωδ. σέβονται δὲ πάντες τὰς αἶγας, καὶ Ἀριστοτ. αἶξ ἄγριος, καὶ Ὀμηρ. αἶξ ἀγρία, καὶ Πρόκλ. ἀίσσω, μ. αἶξω, π. χα, ὅθεν γίνεται αἶξ, δηλ. κινεῖται ὥσπερ λαῖλαψ. Sicut procella cum impetu ruo, ἐπειδὴ ἡ αἶγα εἶναι ὀρμητικὴ, capra enim impetuosum animal et insuttans. Λ. caper, pri, m.g. Virg. et capra, prae, f.g. a carpendo dicta, quod virgulta carpat. Plin. differt autem caper ab hirco in hoc, quod hircus sit mas non castratus, caper vero castratus, unde Virg. abusive usus capro loco hirci in lelogis, cum dicit, dux gregis ipse caper, id est hircus et Plin. capra generale nomen est ad omnes caprarum species, quarum triplex est differentia. Ι. il capro, la capra, ed il becco. Γ. la chèvre, le bouc.

Ἀκυβέρνητος, ἀδιοίκητος, χωρὶς κυβερνήτην. Λ. gubernatore carens, sine rectore. Ι. privo di chi governa, non governato, senza direttore. Γ. privé de gouverneur.

Ἀκυβέρνητος, ὁ δίχως κυβέρνησιν τῆς ζωοτροφίας. Λ. egenus, inops. Ι. povero, senza aiuto, senza roba. Γ. indigent, pauvre.

Ἀλαῖμποζάνης, λέξις σύνθετος τούρκικη, ἣν καὶ ἀπλῶς μεταχειρίζονται, ἀλάι ἡ παράταξις καὶ μποζάνης ὁ συγχύζων, δηλ. ὁ τὰς εὐθυμίας συγχύζων. Λ. hilaritatis turbator, conturbator. Ι. qui disturba le feste, le allegrie. Γ. qui trouble les fêtes et les réjouissances.

Ἀλλαντοπώλης, ὁ, τζεβρεντζής, ὁ πωλῶν ἐσωθηκὰ καὶ ἔντερα ζώων, qui vent les boyaux et les entrailles des moutons.

Βιβλιογραφία, ας, ἡ, librorum conscriptio.

Γραμματεῦω, μ. εὔσω, π. ευκα, ἐνεργῶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γραμματικοῦ. Λ. sum scriba, scriba partes ago. Ι. esser cancelliere.

Ἐθνικός, ethnicus, gentilis, is, gentile. [ὀθωμανικά].

Κερματζής, οὔ, ὁ, σαράφης, ἀπλ. καὶ τουρκ., ὅποιος μὲ διάφορον ἀλλάζει τὴν μεγάλην εἰς μικρὰν μονέδαν, nummularius, banchiere.

Ξυλογάτα, ας, ἡ, καὶ ἀπλῶς καὶ τουρκιστὶ καπνάντζα εἰς τὴν ὁποίαν πιάνονται οἱ ποντικοί, μυσάρα, ας, ἡ. Ἐπιγραμ. καὶ μυσφόνον, muscipula, descipula ad capiendor mures, la trapola per prender i sorci.

Τέχνη, τέχνασμα, μηχανή, δολιότης, δόλια τεχνήματα, κακορραφία, κακομηχανία, machinatio, machinatione.

Ἐλάχιστες φορὲς παρατίθεται ἡ μετάφραση στὴ ρουμανικὴ ἢ τὴν ἐβραϊκὴ, στὸ τρίτο τμήμα μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες, ἢ, κατόπιν, μὲ λατινικοὺς χαρακτῆρες:

Ἀβλος, εος, τό, εἶδος ἀγγείου ξύλινου, ὅπου ἀρμέγουν τὸ γάλα, καὶ Μοράτ. βεδούρα, καὶ βλαχ. δόνιτζα, ἡ καὶ χαλκοῦν, τὸ τουρκιστὶ καὶ ἀπλῶς καζάνι. Λ. mulctrum, tri n.g. Hor. et mulctrare, lis n.g. Virg. libr. 3 Georg. Ι. sacchi, ο sacchia da late,

o da mangiare, o mungere il latte, o spremere le poppe degl mammella e ogni vaso nel quale si munge. Γ. un pot ou vaisseau dans lequel on tire le lait ou pour tirer le lait. [ῥωμανικά].

***Ἀγαθή**, ἡς, ἡ, καλή, ἐβραϊστί buēna, βλαχ. buna. Λ. bona. Ι. buona. Γ. bonne. [ῥωμανικά].

***Ἀλική**, ἀλοπήγιον, βλαχιστί ὄκνα, τὸ δὲ ἄλας λέγεται σάρτ καὶ ἐβραϊστί σάλ καὶ μίλιχ, μίλχ ἀραβ. Λ. salinae Ι. saline Γ. les salines.

Τὰ τμήματα 1 ὡς 4 τῶν ἄρθρων δανείζονται πολλὰ ἀπὸ τὰ οὐμανιστικὰ λεξικά. Κύριο πρότυπο γιὰ τὴν ὀνοματολογία καὶ τοὺς ὁρισμοὺς (στὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴ λατινικὴ) εἶναι προφανῶς ὁ Stephanus. Ὡστόσο κάποια ἄρθρα φαίνεται νὰ ἔχουν πρότυπο καὶ ἄλλα λεξικά. Γιὰ παράδειγμα, τὸ ἄρθρο *ἀασμός* παραπέμπει στὸ *Λεξικὸν ἐλληνορωμαϊκόν*. Σὲ γενικὲς γραμμὲς τὰ ἄρθρα τοῦ λεξικοῦ (τουλάχιστον στὸ γράμμα Α) εἶναι ἐκτενὴ καὶ περιλαμβάνουν ἀρκετὰ συνώνυμα ἢ περιφραστικούς ὁρισμούς:

Stephanus

***Ἀασμός**, οὔ, ὁ, exhalatio, halitus, calidi efflatio [Arist. Proble. 34,7]. "Ἔστι δὲ ἀασμός, ἀθρόον ἐκπνευσίς. Differt autem a φυσιασμός, sicut ἀάζονα φυσῶ in loco proxime praecedent [laudat s.v. ἀάζω], Bud.

Λεξικὸν ἐλληνορωμαϊκόν

***Ἀασμός**, οὔ, ὁ, exhalatio, halitus ab ἀάζω, ἔστι δὲ ἀασμός ἀθρόον ἐκπνευσίς, differt τοῦ φυσᾶν καὶ φυσιασμοῦ vel φυσασμοῦ.

Κωνσταντίνου

***Ἀασμός**, οὔ, ὁ, P. ἀθρόα ἐκπνευσίς, ἀναπνοὴ θερμοῦ, ἡγουν κοινῶς ἀναχασμός. Λ. exhalatio, halitus, calidi, efflatio. Ι. esalazione, fiato caldo.

Δελλὰ Ρώκκας

***Ἀασμός**, οὔ, ὁ, παρὰ τοῦ ἀάζω, ἐκπνέω, exhalo, ἔστι δὲ ἀασμός ἀθρόον ἐκπνευσίς, ἡγουν ἀναπνοή, ἐκπνοή, δηλ. ἀνοίγοντας τὸ στόμα καὶ εὐγάζωντας ἀχνόν, τοῦτο διαφέρει differt τοῦ φυσᾶν καὶ φυσιασμοῦ ἢ φυσασμοῦ. Λ. exhalatio, onis, expiratio, onis seu halitus, us. Ι. esalazione, alito, respiro caldo. Γ. exalation, halaine et respiration chaude. [ῥωμανικά].

Stephanus

Αἰθρινός, matutinus. Αἰθρινόν, πρωινόν, Hesych.

Varinus

Αἰθρινόν, πρωινόν.

Δελλὰ Ρώκκας

Αἰθρινός, οὔ, ὁ, νή, νόν. Ἡσύχ. πουργίσιος, ἐωθινός, ὁρθρινός, πρωινός καὶ ταχυνός. Λ. matutinus, na, num. Ι. matutino, na. Γ. de bon heure, de bon matin.

Τὰ κύρια ὀνόματα, ἀνθρωπωνύμια καὶ τοπωνύμια, ἐπεξηγοῦνται συνήθως μὲ παράθεση ἐγκυκλοπαιδικῶν ἀναφορῶν. Σπανίως ἐντάσσονται χωρία, συνηθέστερη εἶναι ἡ ἀπλὴ παραπομπὴ σὲ συγγραφεῖς στοὺς ὁποίους μαρτυρεῖται ἡ λέξις (Παυσανία, Θουκυδίδης, Ἀριστοτέλης κ.ἄ.), ἢ

σὲ λεξικογράφους (κυρίως στὸν Ἡσύχιο). Ἐνα παράδειγμα, ἀντλημένο κατὰ πάσα πιθανότητα ἀπὸ τὸν Stephanus, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ τρίτη σημασία, ἀλλὰ συντομότερο· ἐκτενέστερο πάντως ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Κωνσταντίνου:

Κωνσταντίνου

Ἄβαρις, εὖς, ὁ, στεραιώτης, στεργιώτης, ἡπειρώτης, ὁ κατοικῶν εἰς ξηράν. [μετάφραση].

Ἄβαρις Σκύθης, υἱὸς τοῦ Σκύθῃ (Σουίδα). [μετάφραση].

Δελλὰ Ρώκκας

Ἄβαρις, εὖς, ὁ καὶ ἡ, Παισ., Θουκυδ., ἡπειρώτης, ὅπου κατοικεῖ εἰς τὸ μεσόγειον, εἰς τὴν ξηράν καὶ στερεάν γῆν καὶ δὲν ἔχει χρεῖαν ἀπὸ πλοῖον, καίτι, βάρις, ιὸς καὶ βάριδος γὰρ τὸ πλοῖον, τὸ καίτι. [μετάφραση].

Ἄβαρις, Σκύθης, υἱὸς τοῦ Σκύθῃ, τάταρης. [μετάφραση].

Ἄβαρις, ὀνομασία βιβλίου Ἡράκλ. Περὶ ἀθανασίας καὶ ἀφθαρσίας ψυχῆς. Πλουτ. Ἦ γὰρ φθάρσις, ἐστὶ φθάρμα, φθιρμός. corruptio. [μετάφραση].

Διὰ μέσου ἀναφορῶν σὲ ἐξωγλωσσικὲς πραγματικότητες σημασιολογοῦνται καὶ τὰ κοινὰ ὀνόματα· ἀξιοσημεῖωτες εἶναι ὅσες καταγράφουν πραγματολογικὰ δεδομένα, ἀξιολογικὲς κρίσεις ἢ, ἀκόμη, παρατηρήσεις γιὰ τὴν προφορὰ τοπικοῦ (ιδιωματοικοῦ) χαρακτήρα, ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸν καθημερινὸ λόγο, τὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ καὶ ἰδεολογία, προσδίδοντας ἰδιαίτερες σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις σὲ λέξεις, ἀρχαῖες ἢ τρέχουσες, ὅπου τὸ νέο σημακινόμενο παρατίθεται μετὰ ἀπὸ τὸ ὑπάρχον. Παρατηρεῖται διαγλωσσικὴ συνωνυμία (ἀβδέλλα, ἄβρωμα) ἀλλὰ καὶ διαφορὲς στὶς ἀποδόσεις (αἰτιτὰ, ἀποστατίς, κνῖσα)· ἀπὸ τὴ μέχρι στιγμῆς ἔρευνα φαίνεται ὅτι στοιχεῖα τῶν πηγῶν τοῦ συνδυάζονται μὲ προσωπικὲς τοῦ παρεμβάσεις ἢ συνεισφορὲς. Παραδείγματα:

Ἀβδέλλα καὶ βδέλλα, μεταφ. metaph. λέγεται ἐκεῖνος ὅπου ἀρπάζει ληστρικῶς ἀπὸ τὸ ὑπῆκοον, ὡσὰν νὰ ρουφᾷ τὴν δύναμιν καὶ τὸ αἷμα του. Λ. hirudo, sanguisuga, metaph. dicitur is qui surtim surripit aliquid a subditis quasi vires et sanguinem eorum sugens vel sorbens. I. mignattone si dice per quello che succhia quasi il sangue del popolo che non gli lascia forza ne vigere. Γ. sangsué du peuple, on dit à celui qui arrache la force et la viguer des pauvres peuples.³⁶ [ὀθωμανισμός].

Ἀβρωμα, αὖς, τό, εἶδος παλαιὸν στολῆς γυναικείας, τανῦν τουρκ. καὶ ἀπλῶς λέγεται φεραιτζές, ὥστε ἐνδύονται αἱ γυναῖκες εἰς τὴν Τουρκίαν, ὡς ἐν ἐπὶ ἀνωφόριον, μὲ αὐτὸ σκεπάζονται ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ τὸν τράχηλον, ἐμπροσθεν καὶ ὀπισθεν ἔως

36. Πρβ. Richelet (ἐκδόση 1728): «infame sang-sué du peuple... Celui qui ruine, qui dévore le peuple et en tire toute la substance pour s'engraisser lui et les siens...».

τὴν γῆν. Α. stola ve amictus muliebris genus. I. una specie di veste di femine, che portano ogidi in Turchia su gl'altri vestimenti e si coprono dalle spalle sino giù di piedi. Γ. c'est une espece ou une sorte d'habit dont les femmes de Turquie portent actuellement, quand ils sortent de leurs maisons, se couvrant depuis les epaules jusqu'aux pieds.

Αἰτιά τὰ κατ' ἔρانون διδόμενα, ἔρανος γὰρ ἡ κοινὴ συνεισφορά, τὸ δόσιμον ὁποῦ ἑκαστος δίδει εἰς τὴν σύναξιν τοῦ κοινοῦ δοσίματος. Α. collatio, onis, tributum, vetigal, contributio, collecta pecunia, quod a pluribus colligitur. I. raccolta del tributo della commune, contribuzione che si fa dalla comunità, ed ogn'uno paga quello che gli spetta a dare. Γ. collation.

Ἀποστάτης, ου, ὁ συνομοωτής, ρεμπέλος, στασιαστής, ὁ ἀποχωριστής. Α. defector, oris, seditiosus, seditionum, semitator, et exitator. I. ribello, ribelle, mancatore di fede, un apostato, sedizioso. Γ. un apostat, un revolté qui a quitté son Prince et son Seigneur et s'est rendu ailleurs. [ὀθωμανικά].

Κνῖσα, ἡ, κνίσσα, ης, ἡ, ὁ καπνὸς ἀπὸ τὸ καίμενον παχὺ κρέας καὶ ἡ μυρωδιὰ τοῦ κρέατος, τὸ ἀπλῶς τζίκινα, ὡς οἱ μοραίται εἰς χώραν ὕδροπολιτιστὰς ἐκφωνοῦσι τὸ τζι λεπτὸν ἀντὶ τὸ κι καὶ τὸ κι ἀντὶ τὸ τζι. nidor, il fumo del grasso abbruciato.

Ἀποτίμηση τοῦ χειρογράφου

Ἡ σύλληψη τοῦ ὀκτάγλωσσου (τουλάχιστον ὡς σχεδιασμός) λεξικοῦ ἀφορᾷ κοινὸν μὲ λόγια παιδεῖα —προορίζεται ἄλλωστε γιὰ σχολικὴ χρῆση στὶς Ἡγεμονίες— καὶ κατευθύνει, εὐλογα, τὸν λεξικογράφον στὸ κλασικὸ λεξικογραφικὸ πρότυπο, δηλαδὴ στὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ δυτικὰ οὐμανιστικὰ λεξικά (κυρίως στὸν Stephanus). Ὡστόσο ὁ πραγματισμὸς ποὺ συνοδεύει τὸν φιλολογικὸ στόχο καὶ ἡ ἀντιπαράβολη πολλῶν σύγχρονων γλωσσῶν (γιὰ πρώτη φορὰ τῆς γαλλικῆς καὶ τῆς ὀθωμανικῆς³⁷), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ αἰσθητήριο τοῦ ἐπαγγελματία μεταφραστῆ γιὰ τὸ τί εἶναι χρήσιμος σὲ ἓναν ἐπίδοξο ὁμότεχνό του, τὸ κοσμοπολίτικο πνεῦμα του, τὴν ἀπουσία θεωρητικῶν καὶ γλωσσικῶν προβληματισμῶν καὶ τὸ ἀμέθοδο τῆς προσπάθειας, συντελοῦν, προφανῶς, στὴν ἀνατροπὴ τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου: στὴν παρεμβολὴ πολλῶν ἄρθρων μὲ ἀφετηρία τὴν ἀπλὴ —κάποια ἀπὸ αὐτὰ δά-

37. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ γαλλικὴ προστέθηκε στὸ λεξικὸ τοῦ Βλάχου στὴν ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ, τὸ 1784, ἡ τουρκικὴ (καραμνλίδικα) στὸ *Λεξικὸν τουρκικὸν καὶ γραϊκικόν*, Βενετία 1804 τοῦ Ζαχαρία Ἀγιορείτη, ἐνῶ ὁ συνδυασμὸς ἑλληνικῆς-τουρκικῆς-γαλλικῆς δὲν φαίνεται νὰ πραγματοποιήθηκε, τουλάχιστον στὰ τυπωμένα λεξικά. Βλ. καὶ W. Voigt, *Τὰ πολὺγλωσσα καὶ τὰ δίγλωσσα λεξικά, λεξιλόγια καὶ γλωσσάρια τῆς νέας ἑλληνικῆς ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα ἕως σήμερον (καὶ μὲ τράπεζες δεδομένων)*, Ἀμβούργο 1994-1997, σ. 185 κέ. (δακτυλ. κατάλογος, βλ. παρουσίαση στὰ Πρακτικὰ τοῦ 1ου Συνεδρίου Ἑλληνικῆ Γλώσσα καὶ Ὁρολογία, Ἀθήνα 1997, σ. 351-359).

νεια ἀπὸ τὸ λεξικὸ τοῦ Βλάχου ἢ τοῦ Somavera (στὰ ὁποῖα καὶ παραπέμπει ἐνίοτε), ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ μνήμης—, στὴν ἐνταξή χρηστικῶν γλωσσarίων, στὴν ἐνσωμάτωση ἐνὸς πιδὸ σύγχρονου γλωσσικοῦ καὶ πραγματολογικοῦ ὕλικου (δικου τοῦ ἡ/καὶ δανεισμένου ἀπὸ τὶς πηγές του) στοὺς ὀρισμοὺς ἢ τὶς ἀποδόσεις· καὶ τελικὰ στὴν ἐγκατάλειψή τοῦ (ἐπίπονου ἄλλωστε καὶ χρονοβόρου) φιλολογικοῦ ἐγχειρήματος καὶ τῇ στροφῇ πρὸς τὸ χρήσιμο, τὸ πρακτικόν, δηλαδὴ πρὸς τὸ πραγματικόν· τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἀποδεσμεύεται ἐντελῶς ἀπὸ τὸ κλασικὸ λεξικογραφικὸ πρότυπο, ἐφόσον, παρὰ τὶς αὐξανόμενες ἀπλοποιήσεις, διατηρεῖ τὴν τάση πρὸς τῇ λόγια ὀνοματολογία καὶ τῇ μὴ χρηστικῇ συσσώρευση ἀρχαιογνώσιας. Αὐτὰ βέβαια στὸ πρωτόλειο· δὲν γνωρίζουμε ποιά μορφή θὰ εἶχε μιὰ δευτέρη ἐπεξεργασία ἐκ μέρους του καί, ἀκόμη περισσότερο, οἱ παρεμβάσεις (ἐπὶ τὸ οἰκονομικότερον καὶ ἐμπορικότερον) ἐνὸς ἐκδότῃ ἢ τυπογράφου—ὅπως δὲν γνωρίζουμε ποιά ἦταν ἡ ἀρχικὴ μορφή τῶν λεξικῶν τοῦ Βλάχου ἢ τοῦ Κωνσταντίνου.³⁸

Πρόκειται μὲ λίγα λόγια γιὰ ἓνα συμπίλημα μὲ λόγιο ὑπόβαθρο. Ἡ διεξοδικὴ περιγραφή τῶν ἐπιμέρους γλωσσικῶν συστημάτων καὶ τῶν μεταξὺ τους σχέσεων (ποὺ ὑπερβαίνει τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς παρουσίας) θὰ ἀποσκοποῦσε στὸν προσδιορισμὸ τῶν δανείων ὅσο καὶ στὴν ἀποκάλυψη τῆς προσωπικῆς συμβολῆς τοῦ λεξικογράφου στὴ μερικὴ ἀποτύπωση τῶν γλωσσικῶν καὶ πολιτισμικῶν ἐπιλογῶν ἐνὸς περιβάλλοντος καὶ τῶν ἀντινομιῶν τους.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

38. Γιὰ τὸ λεξικὸ τοῦ Κωνσταντίνου ὁ Βεντότης σημειώνει: «τυπωθὲν εἶναι ἀτελές διότι ὁ τυπογράφος δειλιάσας διὰ τὰ πολλὰ ἔξοδα ἔκαμε καὶ τὸ εὐνούχισαν»· τὸ ἴδιο παρατηρεῖ καὶ ὁ Κούμας, βλ. Κ. Λαζαρίδης, *ὁ.π.*, σ. 399-400.